

Kritična izdaja besedila Peteroknjižja iz hrvaških glagolskih srednjeveških brevirjev in misalov

Deli besedila Peteroknjižja se v hrvaškoglagolskih brevirjih in misalih nahajajo v obsegu 1300 verzov. Po dosedanjih spoznanjih je besedilo v hrvaškoglagolskih srednjeveških knjigah mestoma jezikovno staro in morda izpričuje najstarejši slovanski prevod *Biblije*, mestoma je jezikovno mlajše, torej ni jezikovno in tekstološko enotno. Še vedno pa ne obstaja točen opis tega, kateri deli besedila morebitno pripadajo najstarejšim plastem prevoda in kakšen je njihov odnos do prevoda v knjigah vzhodnoslovanske in nekatoliške južnoslovanske tradicije. Tovrstna preučevanja niso mogoča brez kritične izdaje besedil z upoštevanjem vseh dostopnih rokopisov. V prispevku bo podrobno predstavljena specifična problematika priprave kritične izdaje Peteroknjižja iz hrvaških glagolskih knjig, jezikovna in prevodna neenotnost teh besedil ter prikaz primerjave s prevodom v drugih knjigah.

Ključne besede: *Biblija*, prevod, stara cerkvena slovanščina, parimejnik

A Critical Edition of the Text of the Pentateuch from Croatian Glagolitic Medieval Breviaries and Missals

In the Croatian Glagolitic breviaries and missals, parts of the text of the Pentateuch can be found in the extension of 1300 verses. According to findings thusfar, the text is linguistically old in some places and may testify to the oldest Slavic translation of the Bible; in some places it is linguistically younger, so that the text is not linguistically and textologically uniform. However, there is still no exact description of which parts of the text possibly belong to the oldest layers of translation and what their relationship is to the books of the East Slavic and non-Catholic South Slavic traditions. Such studies are not possible without a critical edition that takes into account all available manuscripts. The article presents the specific issue of preparing a critical edition of the Pentateuch from Croatian glagolitic books. The linguistic and translational disunity of these texts is shown and a comparison with the translation in other books is made.

Keywords: *Bible*, translation, Old Church Slavonic, Prophetologion

1 Uvod

Hrvaškoglagolski brevir in misal sta liturgični knjigi, ki sta bili najverjetneje prevedeni po papeški odobritvi uporabe cerkvene slovanščine kot liturgičnega jezika v Senju (1248) in na otoku Krku (1252).¹ Vsekakor pa je prevod osrednjih katoliških liturgičnih priročnikov iz latinščine v slovanski jezik sredi 13. stoletja v Evropi unikatno dejanje.

¹ Papež Inocenc IV. (1243–1254) je posebej odobril uporabo slovanske liturgije na ozemlju, ki je bilo v širšem smislu razumljeno kot rojstni kraj sv. Hieronima, ki naj bi uporabljal slovanski jezik in poseben grafični sistem – glagolico (Glavičič 2014: 162–4).

Raziskovanje hrvaškoglagolskega misala in brevirja se je začelo v 19. stoletju, ko je Ivan Berčić najprej intenzivno zbiral rokopise in fragmente hrvaškoglagolskih srednjeveških knjig, iz katerih je priredil obširno izdajo besedila *Svetega pisma* v oglati glagolici (Berčić 1864–1871). Deli besedila so bili zbrani iz tekstološko precej različnih brevirjev in misalov, brez variant iz drugih rokopisov. Berčičev cilj je bil zbrati čim več svetopisemskega besedila, ohranjenega v hgl. knjigah zato, da bi bilo mogoče določiti njegovo mesto znotraj tradicije najstarejšega stcsl. (t. i. cirilmetodijskega) prevoda *Svetega pisma*.² Celoten potencial tradicije hgl. liturgičnih knjig za raziskovanje razvoja cerkvenoslovanskega prevoda *Svetega pisma* sta pokazali monografiji J. Vajsa o najstarejšem hrvaškoglagolskem brevirju (Vajs 1910) in misalu (Vajs 1948), v katerih poleg dveh podrobno obravnavanih rokopisov prinaša še okvirne kodikološke opise ter seznam odlomkov svetopisemskega besedila v takrat znanih in njemu dostopnih izvodih obeh knjig. Vajs je raziskavo rokopisov izkoristil predvsem za to, da bi izdal nekaj besedil izbranih svetopisemskih knjig iz najstarejših hrvaškoglagolskih virov.³

Kljub podrobnemu seznamu svetopisemskih perikop v srednjeveških hgl. misalih in brevirjih zanesljiva znanstvena izdaja hgl. brevirja ali misala ni obstajala vse do sedemdesetih let 20. stoletja, ko je izšel Hrvojev misal (Štefanić 1973), ki poleg fototipske edicije prinaša še transliteracijo celotnega besedila misala, opremljenega z variantami iz treh drugih misalov, najstarejšega Vatikanskega 4 (*Illirico* 4), Novakovega in Roškega, v latinico. V fototipski izdaji je bil objavljen še Drugi brevir iz Novega Vinodolskega s konca 15. stoletja (Pantelić, Nazor 1977). Na podoben način kot Hrvojev misal, torej v prepisu v latinico in z variantami iz šestih drugih misalov (Hrvojevega, Vatikanskega 4, Novakovega, Berlinskega, Oksfordskega in prvotiska) je bil izdan tudi Newyorški misal (Schmidt-Deeg 1994). Ponatisnjena sta bila še prvotiska misala iz l. 1483 (Bošnjak 1971) in brevirja iz l. 1491 (Bakmaz, Nazor, Tandarić 1991) ter Baromičevega oz. Senjskega misala (Moguš, Nazor 1994) ter nedavno v obliki bibliofilske fototipske izdaje tudi Novakov misal (Pavletić idr. 2020). Širjenje uporabe informatike vključno z umetno inteligenco v filologiji je botrovalo izdajam transliteracij v latinico več posameznih rokopisov hgl. misala in brevirja v zadnjem desetletju, od katerih nobena ni opremljena s kritičnim aparatom oz. z variantami iz drugih rokopisov: Drugi ljubljanski (beramski) brevir (Mihaljević 2018), Prvi ljubljanski (beramski) brevir (Mihaljević 2022), prvotisk Misala iz l. 1483 (Galić 2023), Breviar Vida iz Omišlja (Vukoja 2023) in Prvi ljubljanski (beramski) misal (Mihaljević 2024). Tako je bil brevir, za razliko od misala, izdan samo fototipsko, v transliteraciji šele l. 2018.

² Čeprav je šlo za nezanesljivo izdajo, je bila dolga leta edini objavljeni vir svetopisemskih odlomkov iz hgl. tradicije, zato je služila raziskovalcem (npr. Nahtigal 1902; Mihajlov 1912 idr.) vse do objave modernejših izdaj v drugi polovici 20. stoletja.

³ J. Vajs je med letoma 1903 in 1916 izdal besedila Jobove in Rutine knjige, Pridigarja, t. i. Malih prerokov in Psalmov iz po njegovi oceni najstarejših rokopisov (gl. npr. Badurina-Stipčević 2016: 285–6). Te izdaje pa so brez variant iz drugih rokopisov.

Če povzamemo – od danes znanih 21 ohranjenih rokopisov in inkunabul hrvaško-glagolskih misalov (Štefanić 1973: 490⁴) in 30 oziroma 19 brevirjev,⁵ ki so nastali do konca 15. stoletja, so bile do leta 2024 objavljene, torej širši strokovni javnosti dostopne, le izdaje posameznih rokopisov: **brez variant iz drugih rokopisov** pet brevirjev in dva misala, **z variantami iz drugih rokopisov** le dva misala in noben brevir.

2 Kritična izdaja beril iz posameznih svetopisemskih knjig, ohranjenih v hgl. misalu in brevirju

Nedostopnost besedila celotnega hgl. misala in brevirja z vsemi njegovimi različicami onemogoča sistematične in poglobljene znanstvene raziskave razvoja hgl. liturgičnih knjig v njuni celotni več kot dvestoletni tradiciji ter resno vključitev podatkov o podobi svetopisemskega besedila v hgl. tradiciji v širše raziskave podobe in razvoja najstarejšega slovanskega (cirilmetodijevskega) prevoda *Svete pisma*.

Problem nedostopnosti se počasi rešuje z nesistematičnim izdajanjem besedil posameznih svetopisemskih knjig. Doslej so bila s podatki o vseh variantah, ki jih najdemo v celotni hgl. rokopisni tradiciji, izdana besedila svetopisemskih knjig,⁶ ki niso v parimejniku.⁷ Knjiga modrosti (Miličić 1997–1999), Prva in Druga knjiga Makabejcev (Badurina-Stipčević 2006, 2009, 2020) in Esterina knjiga (Badurina-Stipčević 2012). Poleg korpusa besedil svetopisemskih knjig, ki so bila prevedena iz latinščine, je izšla tudi Jobova knjiga z variantami iz vseh hgl. brevirjev (Zaradija Kiš 1997). V Jobovi knjigi je precejšnja razlika med besedilom, ki ustreza vsebini parimejnika in je bilo brez dvoma prevzeto v hgl. brevir iz najstarejših starocerkvenoslovanskih liturgičnih knjig, ter besedilom, prevedenim iz latinščine. Izdaja je omogočila tudi nadaljnje raziskave, pri katerih je bolgarska paleoslavistka I. Hristova-Šomova prepričljivo dokazala, da je bil neparimejni del besedila prevzet v brevirje t. i. severne tekstološke skupine

⁴ Določanje števila hgl. srednjeveških misalov se lahko pri posameznih avtorjih razlikuje – M. Pantelić navaja 21 misalov. Šteje le tiste, ki so nastali do konca 15. stoletja, v število pa vključuje tudi dva zbornika, ki kombinirata vsebine brevirja in misala (Pariški, Code. Slave 11; Ljubljanski iz Kopitarjeve zbirke, št. 22).

⁵ Tudi pri naštevanju ohranjenih hgl. brevirjev se številke precej razlikujejo v odvisnosti od tega, kateri tip ali del brevirja se upošteva. M. Pantelić sicer v predgovoru izdaje Drugega brevirja iz Novega Vinodolskega navaja 30 brevirjev (Pantelić, Nazor 1977: 5), vendar samo 11 od njih vsebuje vse dele brevirja (*Proprium de tempore*, *Proprium sanctorum* in *Commune sanctorum*), sedem jih ima samo *Proprium de tempore*, v katerem se nahaja večina svetopisemskih beril, Oksfordski (lit. 172) pa predstavlja kombinacijo vsebin misala in brevirja.

⁶ Podoben pregled izdaj je sicer pred skoraj desetimi leti objavila V. Badurina Stipčević, niso pa v njem izrecno zabeležene izdaje, ki upoštevajo vse dostopne rokopisne vire (Badurina Stipčević 2016). V skladu z našim izhodiščem, da je za resne in objektivne raziskave mogoče izkoristiti le izdajo, ki zajema vse različice besedila, ki so dostopne v vseh rokopisnih virih, v naš seznam namenoma ne uvrščamo npr. izdaje evangelijev (Vrana 1975), ki upošteva le izbrane rokopise hgl. misala in se bolj osredotoča na primerjavo z besedilom, ohranjenim v rokopisih, nastalih na Balkanu in v Rusiji, ter psalterja (Vajs 1916; Hamm 1967). Iz podobnih razlogov ne pride v poštev izdaja besedila Juditine knjige (Hamm 1958), ki je dejansko samo besedilo, prepisano iz enega brevirja brez variant iz drugih virov, ali preroka Jone (Ribarova 1987), ki prinaša variante iz treh brevirjev.

⁷ Parimejnik je knjiga beril pretežno iz Stare zaveze, ki je bila v staro cerkveno slovansčino prevedena iz grščine, zato je moč sklepati, da so bila neparimejna besedila zagotovo prevedena iz latinščine neposredno za hgl. brevir in misal (Hamm 1958: 125).

(reprezentativni zastopnik je rokopis VO) iz srednjebolgarskega prevoda celotne Jobove knjige, ki je znan iz rokopisa Vladislava Gramatika iz l. 1456 (Hristova-Šomova 2007: 107–12). To odkritje pomeni, da so v hgl. knjige prišli prevodi starozaveznih besedil iz različnih tipov knjig, ne le iz parimejnika.

Da bi pripomogli k napredku raziskav podobe svetopisemskega besedila v hgl. tradiciji in njegovega odnosa do najstarejših starocerkvenoslovanskih prevodov⁸ ter tudi k oceni medsebojnih tekstoloških odnosov med besedili hgl. rokopisov,⁹ smo se odločili za pripravo izdaje beril iz Peteroknjižja iz vseh dostopnih hgl. brevirjev in misalov, ki so nastali do konca 15. stol. Za razliko od Jobove knjige, ki se nahaja samo v brevirjih, določene odlomke Peteroknjižja najdemo tako v brevirju kot tudi v misalu, kar lahko pripomore k preučevanju medsebojne povezanosti obeh knjig. V obeh knjigah je obširno besedilo zlasti iz Prve in Druge Mojzesove knjige, v brevirju pa so deli besedila tudi skrajšani in parafrazirani, distribucija prevodov in parafraz pa se ponekod precej razlikuje med rokopisi dveh tekstoloških skupin brevirja. Tovrstno problematiko je mogoče preučiti le s pomočjo kritične izdaje z variantami iz vseh rokopisov, kar pa je povzročilo tehnične težave, zato je bilo nujno treba sprejeti določene metodološke odločitve, ki jih bomo skušali strnjeno prikazati v nadaljevanju.¹⁰

3 Rokopisi in prvotiski hgl. brevirja in misala

Izbira virov, ki so vključeni v izdajo, sloni na dveh merilih. Prvo merilo predvideva, da gre za rokopise ali inkunabule do konca 15. stoletja, drugo pa, da viri vsebujejo odlomke iz Peteroknjižja (nekateri rokopisi niso ohranjeni v celoti, npr. rokopis *Bribirskega brevirja*, ali pa gre samo za del celotne knjige, npr. *Četrti vrbnški brevir*). Tako je bilo zbranih 16 rokopisov misala in dva prvotiska ter 19 rokopisov brevirja in dva prvotiska. Zaradi obdelave dveh vrst liturgičnih knjig hkrati smo se odločili za sistem okrajšav rokopisov, iz katerih je takoj jasno, ali gre za brevir ali za misal – veliko začetnico in male črke imajo okrajšave misalov, samo z velikimi črkami so zapisane okrajšave brevirjev.¹¹ Kot osnovno besedilo je bil izbran najstarejši rokopis misala, *Vatikanski 4* ali *Illirico 4* (Ill4), osnovno besedilo brevirja pa je iz rokopisa *Vida iz Omišlja* (VO), ki ima splošno gledano najdaljša berila. Izjemoma se za nekatere dele kot osnovno pojavi besedilo iz kakšnega drugega rokopisa, vendar samo v primeru, da v osnovnem viru manjka. Variante iz rokopisov so vedno citirane v zaporedju od najstarejšega do

⁸ Za primerjavo je danes mogoče poleg kritične izdaje celotnega parimejnika (Ribarova, Hauptova 1998) uporabiti izdajo parimejnih beril iz Druge Mojzesove knjige z variantami iz ruskih srednjeveških rokopisov (Pičhadze 1998) ter kritične izdaje celotnega cerkvenoslovanskega prevoda Prve in Druge Mojzesove knjige (Vilkul 2020, 2015).

⁹ Tradicionalno se po oceni tekstološke podobe nekaterih beril iz *Svetega pisma* razlikujeta dve skupini brevirjev in misalov – skupina A (tudi »severna« ali »krško-istrska«) in B (tudi »južna« ali »zadarsko-krbavska«).

¹⁰ Kritična izdaja Peteroknjižja iz hrvaških glagolskih knjig bo izšla kot del monografije »Pentateuch v chorvatskohlaholských středověkých památkách«, ki jo je avtorica Petra Stankovska (2025) pripravila v okviru raziskovalnega projekta št. 21-13600S GA ČR.

¹¹ Nismo uporabili sistema oznak rokopisov, ki je uveljavljen v Rječniku crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije (Grabar, Mareš, Hauptová, Ribarova, Klenovar 2000–), ker so predolge – vedno jih sestavlja M ali Br in še zate okrajšava rokopisa (npr. BrVO, MNk ipd.).

najmlajšega vira – pri misalih: Nk Kop Ber Hrv Roč Vat8 Nov Vb1 Vb2 Pt Sen Lj1 Lj2 Brib New Ox1 Ox2; pri brevirk: VB1 VB2 OXF PAD VAT5 PM DR VB3 MR MO N1 MA V19 ILL DAB N2 D215 LJ KOS BAR.

Besedilo dveh svetopisemskih hvalnic (Ex¹²15:1–19 in Dt 32:1–43), ki sta uvrščeni v hgl. psalterje kot 4. in 6. pesem, je enako kot v prvi redakciji starocerkvenoslovanškega prevoda psalterja, ki je znan iz najstarejših stesl. psalterjev (PsSin Pog Bon). Del hgl. psalterjev ima enak prevod, vendar močno revidiran tako, da čim bolj ustreza latinskemu besedilu, zato je bilo treba za vsako pesem določiti po dve osnovni besedili, za prvo sta to besedili iz LOB in MO, za drugo pa iz LOB in OXF. Nekaj psalterjev je del brevirk (razen brevirk, ki so naštet zgoraj, so to še VAT6 AC BRIB LOB), nekaj jih je del liturgičnih zbirkov (OXF, CPAR, PAR, LMB) ali samostojnih rokopisov psalterja (FR). Variante iz rokopisov psalterja so citirane v sledečem zaporedju: OXF LOB CPAR PAR AC VAT6 PM MO MA LMB N1 FR V19 BRIB ILL DAB N2 D215 KOS BAR BR.

Fragmenti hgl. misalov in brevirk¹³ kot osnovni ali variantni rokopisi niso bili upoštevani, ker večina ne prinaša nobenih novih različic besedila. Edina izjema je t. i. Tkonski fragment, ki je bil objavljen skupaj s komentarjem (Mihaljević 2022) in je v parafriziranem in prevedenem besedilu konca Prve Mojzesove knjige in drugega poglavja Druge Mojzesove knjige edini variantni rokopis osnovnemu.

4 Obseg in oblike besedila Peteroknjižja v hgl. misalih in brevirk

Najprej je bilo treba ugotoviti celoten obseg besedila Peteroknjižja. Za misal obstaja več opisov, najstarejšega je za več rokopisov objavil J. Vajs (1948), obstaja pa tudi v izdajah misalov in kot sinoptičen opis treh oz. petih rokopisov (Bakmaz 2010; Cunčić 2010: 172–3). Opise svetopisemskih besedil v brevirk je objavil J. Vajs (1910), del izdaj brevirk so tudi opisi vsebin posameznih brevirk (Pantelić, Nazor 1977; Bakmaz, Nazor, Tandarić 1991; Tandarić 1993; Mihaljević 2018; Vukoja 2023). Doslej pa niso bili objavljeni sezname beril iz vseh hgl. brevirk in misalov sinoptično, zato so bile kot prvi korak pri pripravi kritične izdaje besedil Peteroknjižja izdelane sinoptične razpredelnice vseh obdelanih beril v vseh virih (Stankovska 2025).

Misal

Pri sistematičnem pregledu vseh misalov smo ugotovili, da razlik med naborom in dolžino beril ni, razen izpustov nekaj verzov na različnih mestih v posameznih rokopisih, kar je lahko posledica napak pisarjev. Izjema je le več odlomkov, ki so bili najverjetneje izpuščeni z namenom, da se skrajša berilo za veliko soboto, tako da jih lahko ocenimo

¹² Za okrajšave biblijskih knjig bomo v tem prispevku uporabili okrajšave latinskih imen petih Mojzesovih knjig: Gn (1. Genesis), Ex (2. Exodus), Lv (3. Leviticus), Nu (4. Numeri), Dt (5. Deuteronomium).

¹³ Znani so fragmenti več kot 100 hgl. rokopisov. Večina je del Berčićeve zbirke (ur. Vjalova 2000) in besedilo iz Peteroknjižja je na 15 iz njih (5 fragmentnih brevirk in 10 misalov) in na enem fragmentu iz Rijeke z besedilom iz Prve Mojzesove knjige (Vlašić Anić 2022: 267–82).

kot tekstološko prvino skupine rokopisov (Nk Ber Nov Vb2 Pt Sen Lj2 New Ox2¹⁴). Poleg tega opazamo, da so besedila, ki jih vsebuje parimejnik, besedilno enaka tudi v misalih¹⁵ in vedno tvorijo celoto odlomka svetopisemskega besedila brez izpuščenih verzov, razen v zgoraj navedeni skupini rokopisov. V primeru neparimejnih beril je skoraj polovica (5 iz 13)¹⁶ od njih odlomek, v katerem so izpuščeni verzi v vseh misalih (Ex 15:27–16:4+16:6–7; Lv 19:1–2+19:11–19+19:25; Lv23:9–11+23:15–17+23:20–21; Nu 20:2–3+20:6–13; Dt 26:1–3+26:7–11).

Brevir

Berila hgl. brevirjev poleg točnih navedb iz *Svetega pisma* vsebujejo tudi besedila, ki samo skrajšano parafrazirajo vsebino posameznih delov svetopisemskih knjig oz. vsebujejo apokrifne pripovedi (Vajs 1910: LXV). Poleg znanih in v literaturi opisanih smo pri pregledu vseh hgl. brevirjev dodatno:

(a) opredelili odlomke prevodov ali različic prevoda svetopisemskega besedila v brevirjih VAT5¹⁷ MO in VB3 (delno MA) – v VAT5 besedilo Gn12:8–13:16, Gn27:1–29; v MO besedilo Gn13:17–20:7; v VB3 (del tudi v MA) besedilo Gn25:19–26:22, Gn29:31–32:10;

(b) našli dotlej neopisano parafrazo svetopisemskega besedila od 12. poglavja četrte Mojzesove knjige (Numeri) do Rutine knjige v VB3 (117a–124a), torej vsebino petih svetopisemskih knjig (četrte (Numeri) in pete (Devteronomija) Mojzesove knjige, Jozue, Sodniki, Ruta), ki skupaj s preostalimi Mojzesovimi knjigami (1.–3.) tvorijo t. i. Osmeroknjžje, ki je v slovanski pisni tradiciji znano tudi v stesl. prevodu iz grščine (Mathiesen 1983);

(c) našli paralelo parafraziranim besedilom v stesl. Kroniki Georgiosa Synkella (ur. Totomanova 2008), ki je bila prevedena iz grščine.

V odlomkih, ki jih najdemo v brevirju in misalu, je v obeh knjigah ista verzija prevoda, ki pa se v vsaki od knjig pri opisovanju razvija v svojo tekstološko smer s posebnimi variantami, kar lahko prikažemo na verzu iz parimejnika Gn1:22:

misal: i¹ bl(agoslo)vi e gl(agol)e² rastête i množête se i napl'nête³ vodi morskîe ptice že⁴ množête⁵ se po z(e)mli.

¹⁴ V tej skupini rokopisov so enotno izpuščeni verzi v parimejnih besedilih: Gn6:8–12, 7:1–5, 7:7–sredina11, 7:15–sredina18, 7:22–sredina24, 8:13–15. Ta skupina se razdeli, ko štirje misali (Nk Ber Sen Ox2) izpustijo samo Gn8:4, pet (Nov Vb2 Pt Lj2 New) pa Gn8:4–5. Verzi Gn7:7–sredina11, 7:15–sredina18 in 7:22–sredina24 so izpuščeni poleg zgoraj naštetih misalov tudi v Vat8 Vb1 Ox1.

¹⁵ To, da je v hgl. tradiciji v parimejnih delih besedila ista verzija prevoda kot v stesl. parimejnikih je dolgo znano dejstvo, ki so ga med prvimi objavili npr. R. Nahtigal za Knjige carstvi (Nahtigal 1902) ali V. Mihajlov za Prvo Mojzesovo knjigo (Mihajlov 1912), kar se popolnoma potrjuje tudi v naših raziskavah.

¹⁶ Besedilo osmih obsežnih odlomkov je enako kot v parimejniku: Gn 1:1–2:2, 5:32–8:21, 22:1–19, 27:6–40; Ex 12:1–11, 14:24–15:4, 24:12–18; Lv 26:3–12.

¹⁷ Isto verzijo besedila imajo v odlomku Gn12:8–13:16 še brevirji OXF PM DR MO N1 V19 ILL N2 BAR, v izseku Gn27:1–29 brevirji OXF PM DR MO V19 N2 D215 KOS BAR.

1. i| om. Vb1 Ox2; 2. gl(ago)l| govore Hrv Sen; 3. napl'nêtel| add. z(eml)û i Hrv; 4. že| om. Hrv; 5. množêtel| možite (!) Roč

brevir: i bl(agoslo)vi e g(lago)le¹ . rastête i množête se² . i napl'nête³ vodi mor'skie ptice⁴ množête se⁵ po z(e)mli⁶

1. e g(lago)le| imъ reki DR N1, e govore MA, g(odpod)ъ reki ILL, e reki imъ BAR; 2. množête se| umnožite se LJ; 3. množite se i naplnite DR MR MO N1 MA ILL, um'nožite se i naplnite N2; 4. ptice| add. že VB1 VB2 PAD VB3 MR MA ILL N2, i p'tice DR N1 BAR; 5. i napl'nête vodi mor'skie ptice množête se| om. VAT MO LJ; 6. po z(e)mli| na z(e)mli VAT DR BAR, z(e)mlû MO

Neparimejno besedilo, ki je bilo verjetno prevedeno iz latinščine ob sestavljanju slovanskega prevoda misala in brevirja, je v obeh knjigah prav tako v isti osnovni različici, kar lahko ponazorimo s primerom Gn37:10:

misal: Egda že¹ si sьn² o(т)cu svoemu³ i br(a)tii vьzvêsti⁴ . poprêti emu⁵ o(т)сѣ⁶ reče⁷ . čto tebê prospêet' sьn' tvoi⁸ iže⁹ vidêl' esi čedo¹⁰ . eda az' i mati tvoê i br(a)tiê tvoê poklonimъ se¹¹ tebê . na z(e)mli¹².

1. egda že| i egda Nk Ber Hrv Vat8 Vb1 Pt Lj2 Ox1, i kada Sen, eže egda New Ox2; 2. si sьn'| om. Nk Hrv Vb1 Pt Sen Lj2 New Ox2, saъ si Kop, i si saъ Vat8; 3. svoemu| om. Nk Hrv Nov Vb1 Pt Sen Lj2; 4. vьzvêsti| v'zvêčaše Nk Ber Hrv Vb1 Pt Sen Lj2 Ox2, pravlaše Vat8, vьvêčae r(e)če New, v'zvečaše Ox1; 5. poprêti emu| pokara i Nk Ber Hrv Vat8 Vb1 Pt Sen Lj2 New Ox1, pokara ego Ox2; 6. o(т)сѣ| add. i Nk Hrv Roč Vb2 Pt Sen Lj1 Lj2 Ox1 Ox2, add. ego i Kop Ber Vat8 Vb1 New, add. ego Nov; 7. reče| reki Nov; 8. tvoi| om. Nk Pt Sen Ox2; 9. iže| ki Hrv, eže Lj2; 10. iže vidêl' esi čedo| čedo iže vidêl' esi Ox1; 11. poklonimъ se| pok'lonêť se Kop Lj1, poklonet' se Hrv Ox1; 12. na z(e)mli| na z(e)mlû Nk Kop Hrv Vb1 Pt Lj2, z(e)mli New

brevir: egda¹ že si sьnъ o(т)cu svoemu i br(a)tii vьzvêsti . poprêti emu² o(т)сѣ³ i reče . čto tebê prospêet'⁴ sьn' tvoi . iže⁵ vidêl' esi čedo⁶ . eda azъ i mati tvoê⁷ i br(a)tiê tvoê⁸ poklonim se tebê na z(e)mli .

1. egda| kada BAR; 2. poprêti emu| pokara i VAT5 DR MO N2 KOS, pokara ga BAR; 3. o(т)сѣ| add. ego MO N2; 4. tebê prospêet'| prospietъ t(e)bê LJ; 5. iže| ki BAR; 6. čedo| om. VAT5 KOS BAR; esi čedo| om. DR; 7. i mati tvoê| om. VB1 MR; 8. i br(a)tiê tvoê| om. VB2 PAD N1 LJ

Enako kot v berilih, ki so v misalu prevedena iz latinščine, tudi v brevirju najdemo izpuste posameznih verzov v neparimejnih besedilih, ki so bila prevedena iz latinščine, npr. v odlomku Gn19:1–28 (VO) manjkajo verzi Gn19:20–23 in iz 19:2, 3, 8, 9, 10, 13 so prevedeni samo deli verzov. Podobno so tudi v besedilu Gn25:19–26:22, ki se nahaja samo v VB3 in delno v MA, izpuščeni verzi Gn26:1–5 in 26:13–17.

Brevir (psalter) – hvalnice

Hvalnici (4. pesem, t. i. *Pesem Mojzesove sestre Marije* /Ex15:1–19/, 6. pesem, t. i. *Mojzesova pesem* /Dt 32:1–43/) – biblijski hvalnici, ki se ju bere v liturgiji vsak dan tedna po recitiranju psalmov, so v najstarejših stesl. psalterjih zapisane skupaj za vsemi 150 oz. 151 psalmi (npr. PsSin Pog Bon). Po pregledu vseh hgl. virov lahko opišemo dva načina formalne razporeditve hvalnic v hgl. psalterjih (samostojnih, v brevirjih ali zbornikih): vse pesmi so izpisane za vsemi psalmi (OXF LOB CPAR AC VAT6 PM MO LMB FR)¹⁸ ali pa so pesmi razporejene znotraj psalterja (PAR MA N1 V19 BRIB ILL DAB N2 D215 KOS BAR) po vsaki skupini psalmov, po kateri se v liturgiji pojejo.

Liturgični verzi in odgovori (responzoriji)

Liturgični verzi in responzoriji se recitirajo med posameznimi deli beril v brevirju in misalu. V nekaterih od njih so celi verzi svetopisemskega besedila ali njihovi deli. Tako v obliki liturgičnih verzov najdemo tudi nekaj verzov (cele ali njihove dele) iz Peteroknjižja. V misalu so to Ex12:14, 13:5, 13:9, 16:6–7, 24:4–5, 29:41, 32:11–14, Nu 17:8 (Schmidt-Deeg 1994: XIX), v brevirju je takšnih verzov veliko več, ker med sabo ločujejo skoraj vse dele beril v dneh, ob katerih se berejo besedila iz Peteroknjižja.

5 Ureditev besedila v ediciji

Pri pripravi edicije smo imeli tri glavna vodila: 1) da vsebuje variante iz vseh dostopnih rokopisov in prvtiskov, 2) da je za uporabnike čim bolj pregledno, torej da so verzi v enakem vrstnem redu kot v *Svetem pismu*, 3) da se ohrani čim več elementov misala in brevirja, da bi bilo mogoče slediti tudi prvinam razvoja teh dveh hgl. knjig.

Osnovno besedilo

Prepis osnovnega besedila iz glagolice (misal iz Ill4, brevir iz VO in VAT5 MO VB3, hvalnici iz LOB OXF MO) je bil narejen po načelih transliteracije, ki je bila sprejeta in se uporablja na Staroslovanskem inštitutu v Zagrebu. Čeprav se nekateri odlomki besedila pojavljajo tako v misalu kot v brevirju oz. tudi v biblijskih hvalnicah dejansko v isti različici, smo se zaradi večje preglednosti kritičnega aparata odločili za njihovo ločeno obdelavo. Berila misala in svetopisemskih hvalnic so enako dolga v vseh virih, vendar se berila iz brevirja precej razlikujejo. Zato je tudi pri berilu iz brevirja vedno s »finis« in okrajšavo rokopisa, navedeno v kritičnem aparatu, označeno, kje se konča besedilo v posameznih rokopisih.

Podobno označujemo tudi meje delov beril, med katerimi se pojejo liturgični verzi kot spevi in odpevi. Te označujemo z »R« (responzorij = odpev), v aparatu pa so naštetih rokopisi, v katerih se na tem mestu pojavi. »R« ima vedno ob sebi številko, da ga lažje

¹⁸ Če so vse pesmi skupaj navedene za psalmi, je v hgl. rokopisih Ex15:1–19 kot 4. zaporedna pesem, Dt 32:1–43 pa kot 6. pesem (prim. Vajs 1916), kar se razlikuje od zaporedja v stesl. psalterjih (npr. PsSin Pog Bon), v katerih sta to 1. in 2. pesem (prim. Mareš 1997; Jagić 1907).

identificiramo in da lahko hkrati naštejemo rokopise, na katere se oznaka nanaša (gl. prilogo 1). Besedilo responzorijev pa je izpisano z variantami, vendar je zbrano posebej v prilogi, ker se je izkazalo, da je svetopisemsko besedilo v njih pogosto v drugačni redakciji ali celo prevodu kot enako besedilo v berilu (gl. prilogo 2).

V brevirju sta dve vrsti besedil – prva vrsta je prevod svetopisemskega besedila (večina prevodnih delov je prevzeta iz parimejnika z večjimi ali manjšimi prilagoditvami na podlagi primerjave z latinskim besedilom), redke pasaže so prevedene iz latinščine in velikokrat se v njih pojavljajo izpusti verzov ali delov verzov. Druga vrsta besedila so parafrazirane pasaže, ki skrajšano pripovedujejo vsebino svetopisemskega besedila – večinoma tistega, ki se nahaja med dvema natančno prevedenima odlomkoma *Svetege pisma*. Drugo vrsto besedila smo označili tako, da je izpisana ležeče.

Poleg natančne grafične razdelitve prevedenega in parafraziranega besedila je bilo treba natančno označiti svetopisemske verze. Pri tem smo povsod uporabili številčenje latinske Vulgate, saj je večina besedila ali prevedenega iz latinščine ali pa prilagojena latinskemu besedilu. Parafrazirane odlomke označujemo tudi s pomočjo številčk verzov – vedno navedemo odlomek, npr. Gn19:29–20:14. Če pa je verz samo delno citiran, označimo številko z zvezdico, npr. Gn28:3* (gl. prilogo 1).

Variante

Zaradi večje preglednosti izpuščamo glasoslovne oz. grafične variante, ločeno obdelamo variante k besedilom iz posameznih knjig (misal, brevir), saj se bo tako edicija lahko uporabljala tudi za preučevanje tradicije v danih knjigah.

Razporeditev besedila v misalu in brevirju

Besedilo Peteroknjižja je v misalih in brevirjih razporejeno na različne načine v okviru različno dolgih beril (v vseh misalih so berila načeloma enotne dolžine, v brevirju pa se dolžina berila razlikuje pri posameznih rokopisih, zato je izziv še večji) na različne dneve. Svetopisemsko besedilo v brevirju sledi razporeditvi na posamezne nedelje velikonočnega ciklusa tako kot v *Svetem pismu*, v večini brevirjev pa so veliki deli besedila izpuščeni (zaporedje v brevirju:¹⁹ Gn1:1–5:31, Gn5:32–11:32, Gn12:1–25:10, Gn25:19–29:27, Gn37:2–Ex2:22, Ex3:1–15:4); v misalu so sicer berila enako dolga v vseh rokopisih, vendar pa se ne navezujejo eno na drugo in tudi razporeditev v misalu ne sledi zaporedju v *Svetem pismu* (zaporedje v misalu: Ex 24:12–18, Dt 26:15–19, Dt 11:22–25, Gn 37:6–22, Gn 27:6–40, Ex 20:12–24, Nu 20:2–3, Nu 20:6–13, Ex 32:7–14, Lv 19:1–2, Lv 19:11–19, Lv 19:25, Ex 15:27–16:4, Ex 16:6–7, Ex 12:1–11, Gn 1:1–2:2, Gn 5:32–7:13, Gn 7:16–8:21, Gn 22:1–19, Ex 14:24–15:4, Dt 31:22–32:4, Lv 23:9–11, Lv 23:15–17, Lv 23:20–21, Dt26:1–3, Dt 26:7–11, Lv 26:3–12, Lv 23:26–32, Lv23:39–43).

¹⁹ Navajamo začetni in končni verz najobsežnejših beril (berila večine brevirjev so precej krajša) na dve nedelji pred pustom in prve štiri nedelje velikega posta. Če je številka navedena ležeče, pomeni, da gre za parafrazo svetopisemskega besedila.

Ureditev besedila v ediciji

V ediciji smo besedilo uredili tako, da si verzi sledijo enako kot v *Svetem pismu*, hkrati pa ohranjamo razdelitev posebej na besedilo iz misala in posebej iz brevirja. Če se določen odlomek nahaja v obeh knjigah, je naveden v dveh stolpcih – v levem je besedilo iz brevirja, v desnem iz misala (Gn1:1–2:2, Gn5:32–8:21, Gn22:1–19, Gn27:30–39, Gn37:6–22, Ex14:24–31). Nekateri odlomki so v brevirju v dveh tako različnih verzijah, da bi bilo nepregledno zaznamovati variante k enemu besedilu, zato je tudi v teh primerih besedilo izdano v dveh stolpcih, v levem stolpcu je osnovni tekst iz VO, v desnem pa iz VAT5 (Gn12:8–13:16, Gn27:1–5) ali v levem VO in v desnem MO (Gn13:17–20:7,) ali oblika biblijskih hvalnic (MO-LOB Ex15:5–19, LOB-OXF Dt32:5–43). Če sta v brevirju dve verziji, besedilo pa je vsebovano tudi v misalu, je objavljeno v treh stolpcih (VO-VAT5-mis Gn27:6–29), enako tudi, če sta v misalu in v psalterju dve različici pesmi (LOB-mis-OXF Dt32:1–4); v nekaterih primerih so uporabljeni celo štirje stolpci, če je besedilo v brevirju, misalu in v dveh različicah še kot hvalnica (Ex15:1–4).

Ediciji sledijo še tri priloge – v prvi je besedilo Peteroknjižja iz liturgičnih verzov in responzorijev z vzporednim besedilom iz berila, v drugi je besedilo parafraziranih delov in vzporedno še besedilo iz *Kronike G. Synkella*, v tretji pa je podroben seznam vseh beril iz Peteroknjižja iz vseh rokopisov misala, brevirja, psalterja in zbornikov z navedenimi listi, na katerih se berila nahajajo.

6 Zaključek

Izbira besedil Peteroknjižja za kritično izdajo se je pokazala kot dobra, saj posamezne odlomke najdemo v obeh hgl. liturgičnih knjigah – brevirju in misalu, zato je mogoče edicijo uporabiti tudi za primerjanje tekstološkega razvoja svetopisemskih besedil v obeh knjigah. Po drugi strani pa je ohranitev ločenega vpogleda v tekstološki razvoj besedil Peteroknjižja v obeh knjigah zahtevala posebno tehnično rešitev – ureditev paralelnih besedil v dva (v levem iz brevirja, v desnem iz misala) ali celo tri stolpce (levo dva stolpca z dvema verzijama besedila iz brevirja, desno iz misala).

Vključitev prevedenih in parafraziranih svetopisemskih besedil je ponudila gradivo za primerjavo besedila v hgl. brevirju s širšim naborom prevodnih besedil iz stcsl. knjig, ki so bile prevedene iz grščine na območju vzhodnokrščanske t. i. Slavie Orthodoxe. Pokazala se je direktna tekstološka povezava z besedilom v stcsl. parimejnikih pri prevedenih delih, pri parafraziranih pa povezanost s stcsl. prevodom *Kronike G. Synkella*.

Potrdilo se je tudi dejstvo, da je v vseh hgl. psalterjih prisotna prva redakcija prevoda stcsl. psalterja, vendar so kantiki oz. hvalnice v hgl. knjigah razporejeni na dva načina – prvi je enak kot v stcsl. psalterjih in so vse pesmi za vsemi psalmi, drugi način pa je, da vsaka pesem sledi za določenim številom psalmov, za katerimi naj bi se tudi pela. Ta ugotovitev je zanimiva za tipologijo hgl. psalterjev, ki jo bo še treba raziskati.

Besedila (parimejna in prevedena iz latinščine), ki so skupna misalu in brevirju, so v osnovnem rokopisu večinoma v isti besedilni verziji in najverjetneje izhajajo iz enega vira, v vsaki od knjig pa so se razvijala posebej.

V brevirjih 15. stoletja so bili opredeljeni dodatni odlomki prevodnega (MO Gn13:17–20:7; VB3 Gn25:19–26:22, Gn29:31–32:10) in parafraziranega (VB3 12. gl. Nu-Ru) besedila, ki je zapisano v cerkvenoslovanskem jeziku z mnogimi prvinami čakavščine (Stankovska 2023).

SEZNAM OKRAJŠAV ROKOPISOV IN PRVOTISKOV

- AC = brevir HAZU IIIc12, konec 14. stol. (ur. Šimić, 2014)
 BAR = *Baromičev brevir*, 1493
 Ber = *Berlinski misal*, 1402
 Bon = *Bolonjski psaltir*, 13. stol.
 Brib = *Bribirski misal*, 15. stol.
 BRIB = *Bribirski brevir*, 1470 (Zagreb, HAZU IIIb6)
 CPAR = pariški zbornik, 1375 (Pariz, BNF Cod. Slave 73)
 D215 = brevir knjižnice S. Pietro, 15. stol.
 DAB = *Dabarski brevir*, 1486
 DR = *Draguški brevir*, 1407
 FR = *Fraščičev/Dunajski psaltir*, 1463, (Dunaj, ÖNB slav. 77 – ur. Hamm, 1967)
 Hrv = *Hrvojev misal*, 1404 (ur. Štefanić, 1973)
 ILL = *Vatikanski 10/Illirico 10 brevir*, 1485
 Ill4 = *Vatikanski/Illirico 4 misal*, zač. 14. stol.
 Kop = *Kopenhagenski misal*, konec 14. stol.
 KOS = prvotisk brevirja/Kosinjski, 1491 (ur. Bakmaz, Nazor, Tandarić, 1991)
 LJ = *Ljubljanski/Beramski drugi brevir*, 15. stol. (ur. Mihaljević, 2018)
 Lj1 = *Ljubljanski/Beramski prvi misal*, 15. stol. (ur. Mihaljević, 2024)
 Lj2 = *Ljubljanski/Beramski drugi misal*, 15. stol.
 LMB = *Ljubljanski misal-brevir*, 15. stol., (Ljubljana, NUK, Kopitarjeva zb. 22)
 LOB = *Lobkoviški/Senjski psaltir*, 1359 (ur. Vajs, 1916)
 MA = *Mavrov brevir*, 1460
 MO = *Moskovski brevir*, 1442–1443
 MR = brevir Metropolitne knjižnice v Zagrebu, 1442
 N1 = *Novi Vinodolski/Novjanski prvi brevir*, 1459
 N2 = *Novi Vinodolski/Novljanski drugi brevir*, 1495 (ur. Pantelić, Nazor, 1977)
 New = *Newyorški misal*, 15. stol. (ur. Schmidt-Deeg, 1994)
 Nk = *Novakov misal*, 1368 (ur. Pavletić, Vukoja, Jakša Opačić, 2020)
 Nov = *Novi Vinodolski/Novljanski misal*, 1. pol. 15. stol.
 Ox1 = *Oksfordski prvi misal*, 15. stol. (Ms.canon. lit. 349)
 Ox2 = *Oksfordski drugi misal*, 15. stol. (Ms.canon. lit. 373)
 OXF = *Oksfordski brevir-misal*, 14. stol. (Bodleian Library, MS. Canon lit. 172)
 PAD = *Padovski brevir*, pol. 14. stol.

PAR = pariški psaltir, 1380 (Pariz, BNF Cod. Slave 11; ur. Vajs, 1916)

PM = *Pašmanski brevir*, 14.–15. stol.

Pog = *Pogodinov psaltir*, 12. stol.

PsSin = *Sinajski psaltir*, 11. stol.

Pt = prvotisk misala, 1483 (ur. Bošnjak, 1971; ur. Galić, 2023)

Roč = *Roški misal*, 1421

Sen = *Senjski/Baromićev misal*, 1494 (ur. Moguš, Nazor, 1994)

V19 = *Vatikanski 19/Illirico 19 brevir*, 1465

Vat8 = *Vatikanski/Illirico 8 misal*, 1435

VAT5 = *Vatikanski 5/Illirico 5 brevir*, 2. pol. 14. stol.

VAT6 = *Vatikanski/Illirico 6*, 2. pol. 14. stol.

Vb1 = *Vrbniški prvi misal*, 1456

Vb2 = *Vrbniški drugi misal*, 1462

VB1 = *Vrbniški prvi brevir*, 13.–14. stol.

VB2 = *Vrbniški drugi brevir*, 14. stol.

VB3 = *Vrbniški tretji brevir*, 15. stol.

VO = *Brevir Vida iz Omišlja*, 1396 (ur. Vukoja, 2023)

EDICIJE ROKOPISOV IN BESEDIL

Vesna BADURINA STIPČEVIĆ, 2006: Knjige o Makabejcima u hrvatskoglagoljskoj književnosti: Prva Knjiga o Makabejcima u hrvatskoglagoljskim brevijarima. *Slovo* 54–55. 5–126.

Vesna BADURINA STIPČEVIĆ, 2009: Knjige o Makabejcima u hrvatskoglagoljskoj književnosti: Druga knjiga o Makabejcima u hrvatskoglagoljskim brevijarima. *Slovo* 59. 1–75.

Vesna BADURINA STIPČEVIĆ, 2012: *Hrvatskoglagoljska Knjiga o Esteri*. Zagreb: Matica hrvatska.

Vesna BADURINA STIPČEVIĆ, 2020: *Hrvatskoglagoljske Makabejske knjige*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut.

Ivan BAKMAZ, Anica NAZOR, Josip TANDARIĆ (ur.), 1991: *Brevijar po zakonu rimskoga dvora [1491]*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Ivan BERČIĆ, 1864–71: *Ulomci svetoga Pisma obojega uvjeta staroslavenskim jezikom I.–V.* Praga.

Mladen BOŠNJAK idr. (ur.), 1971: *Misal po zakonu rimskoga dvora. Prvotisak: godine 1483. Pretisak*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za znanost o književnosti.

Josip GALIĆ (ur.), 2023: *Misal po zakonu rimskoga dvora (1483.) 2*. Zagreb: Staroslavenski institut.

Josip HAMM, 1958: Judita u hrvatskim glagoljskim brevijarima. *Radovi Staroslavenskog instituta III*. 103–201.

Josip HAMM (ur.), 1967: *Psalterium Vindobonense*. Wien: ÖAW.

Vatroslav JAGIĆ, 1907: *Psalterium Bononiense*. Vindobonae: Gerold et soc. – Berolini: Weidmann – Petropoli: Ricker.

- František Václav MAREŠ (ur.), 1997: *Psalterii Sinaitici pars nova (monasterii s. Catharinae codex slav. 2/N)*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Milan MIHALJEVIĆ (ur.), 2018: *II. Beramski brevijar* I. Zagreb: Staroslavenski institut.
- Milan MIHALJEVIĆ (ur.), 2022: *I. Beramski brevijar* 2. Zagreb: Staroslavenski institut.
- Milan MIHALJEVIĆ (ur.), 2024: *Prvi beramski misal* 2. Zagreb: Staroslavenski institut.
- Irena MILIČIĆ, 1999: Starozavjetna Knjiga Mudrosti u hrvatskoglagoljskim brevijarima. *Slovo* 67–69. 57–112.
- Milan MOGUŠ, Anica NAZOR (ur.), 1994: *Senjski glagoljski misal 1494*. Zagreb: HAZU.
- Marija PANTELIĆ, Anica NAZOR (ur.), 1977: *II. Novljanski brevijar. Hrvatskoglagoljski rukopis iz 1495*. Zagreb: Zagreb, Staroslavenski institut „Svetožar Ritig” turistkomerc.
- Mirjana PAVLETIĆ, Vida VUKOJA, Vid JAKŠA OPAČIĆ (ur.), 2020: *Misal kneza Novaka (1368.)*. Zagreb: Katedra čakavskog sabora Roč, Staroslavenski institut, Mozaik knjiga.
- Anna A. PIČHADZE, 1998: *Kniga „Ishod“ v drevneslavjanskem parimejniku*. Moskva: Rossijskij pravoslavnyj universitet ap. Ioanna Bogoslova.
- Zdenka RIBAROVA, 1987: Knjiga proroka Jone. *Slovo* 37. 123–59.
- Eve-Marie SCHMIDT-DEEG (ur.), 1994: *Das New Yorker Missale. Eine kroato-glagolitische Handschrift des frühen 15. Jahrhunderts*. München: Otto von Sagner.
- Marinka ŠIMIĆ, 2014: *Akademijin brevijar*. Zagreb: Staroslavenski institut.
- Ana-Marija TOTOMANOVA, 2008: *Slavjanskata versija na hronikata na Georgi Sinkel (universitetska biblioteka No 474)*. Sofija: Universitetsko izdatelstvo Sv. Kliment Ochridski.
- Josef VAJS, 1916: *Psalterium palaeoslovenicum croatico-glagoliticum*. Krk, Praha.
- Tetiana L. VILKUL, 2015: *Kniga Ishod: Drevneslavjanskij polnyj (četij) tekst po spiskam XIV-XVI vekov*. Moskva: Kvadriga.
- Tetiana L. VILKUL, 2020: *Kniga Bytija. Davn'oslo'janskij četij tekst za spiskami XIV-XVI stolit'*. Lviv: Ukraïns'kij katolic'kij universitet.
- Svetlana O. VJALOVA, 2000: *Glagoličeskie fragmenty Ivana Berčića*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Ruska nacionalna biblioteka i Staroslavenski institut.
- Anica VLAŠIĆ ANIĆ, 2022: *Pergamene iz traperica*. Split: Redak.
- Josip VRANA, 1975: *Najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar*. Beograd: JAZU.
- Vida VUKOJA (ur.), 2023: *Brevijar Vida Omišljanina (1396.)* 2. Zagreb: Staroslavenski institut.
- Antonija ZARADIJA KIŠ, 1997: *Knjiga o Jobu u hrvatskoglagoljskoj književnosti*. Zagreb.

LITERATURA

- Vesna BADURINA STIPČEVIĆ, 2016: The Croatian Glagolitic Bible. The State of the Research. *Studi Slavistici* 13. 283–97.
- Ivan BAKMAZ, 2004: Biblijska čitanja u hrvatskoglagoljskim brevijarima. *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Ur. Marija-Ana Dürriegl idr. Zagreb, Krk: Staroslavenski institut, Krčka biskupija. 139–48.
- Ivan BAKMAZ, 2010: Biblijska čitanja u hrvatskoglagoljskim misalima. *Slovo* 60. 73–100.
- Marica ČUNČIĆ, 2010: Prilog rekonstrukciji hrvatske glagoljske biblije. *Slovo* 60. 167–97.

- Miroslav GLAVIČIĆ, 2014: Pismo pape Inocenta IV. senjskom biskupu Filipu. *Senjski zbornik* 41. 159–84.
- Iskra HRISTOVA-ŠOMOVA, 2007: *Kniga Jov s t'lkuvanja v slavjanski prevod*. Sofija: ANUBIS.
- Robert MATHIESEN, 1983: Handlist of Manuscripts Containing Church Slavonic Translations from the Old Testament. *Polata k'nigopisnaja* 7. 3–48.
- Aleksandr V. MIHAJLOV, 1912: *Opyt izučenija teksta Bytija proroka Moiseja v drevneslavjanskom perevode*. Varšava.
- Milan MIHALJEVIĆ, 2022: Tkonski fragmenti brevijara iz 13. st. *Fenomen glagoljice*. Ur. Božeo Došen idr. Biograd, Zadar: Ogranak Matice hrvatske u Zadru, Grad Biograd na Moru, 143–54.
- Rajko NAHTIGAL, 1902: *Neskol'ko zametok o slědah drevneslavjanskogo parimejnika v horvatsko-glagoličeskoj literature*. Sankt-Peterburg.
- Petra STANKOVSKA, 2023: Vernakulární elementy v textu knihy Genesis v chorvatsko-církevněslovanských středověkých breviářích. *Slavia* 92/5. 599–609.
- Petra STANKOVSKA, 2025: *Pentateuch v chorvatskohlaholských středověkých památkách*. Praha: Slovanský ústav. V tisku.
- Josip L. TANDARIĆ, 1993: *Hrvatsko glagoljska liturgijska književnost*. Ur. Ivan Golub. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Josef VAJS, 1910: *Nejstarší breviář chrvatsko-hlaholský (Prvý breviář Vrbnický)*. Praha: Česká král. Společnost nauk.
- Josef VAJS, 1948: *Najstariji hrvatskoglagoljski misal*. Zagreb: JAZU.

SUMMARY

The critical edition of the texts of the Pentateuch from 21 Croatian-Glagolitic breviaries and 18 missals shows that the parts of the biblical text (both from Old Church Slavonic Prophetologion and translated from Latin) common to the missal and the breviary are mostly in the same textual version in the basic manuscript and most likely originate from one source but that they developed separately in each of the books. Thus the critical edition enables further research into the textual development of the biblical text in both books. The precise definition of the extent of the text, the same version of which is included in the Old Church Slavonic Prophetologion (*parimejnik*), determined the parts of the text translated from Latin and thus defined the material for further research into the elements of Croatian Church Slavonic. In two 15th-century manuscripts of the breviary, additional parts of translated text (Gn13:17-20:7 in the Moscow Breviary; Gn25:19-26:22, Gn29:31-32:10 in the Third Breviary of Vrbnik) and paraphrased biblical text of the Books of Numbers, Deuteronomy, Joshua, Kings and Ruth were identified. It has been confirmed that the Croatian-Glagolitic breviary and missal contain the same version of the text as in the Old Church Slavonic Prophetologion (*parimejnik*), while the paraphrased texts are excerpts from the Old Church Slavonic translation of the Chronicle of G. Synkel. It has also been confirmed that two canticles in the Croatian-Glagolitic psalters are textologically the same version as in the first redaction of the Old Church Slavonic translation of the psalter, but the canticles Croatian-Glagolitic books are arranged in two different ways.

Priloga št. 1

di . {**R**¹} /12:14-17/ hvalami² že ei suč-
/140c/ im' mnogim³ kъ c(ěsa)ru paraonu⁴ .
ěko krasna⁵ est' . prived-
e ū žiti hote⁶ š neŭ⁷ c(ěsa)rъ
paraonъ . sice že eŭptъs-
ci c(ěsa)ri⁸ nari(ca)hu se {**R**⁹} . sъ že c(ěsa)r'
paraonъ . muku priem' ot b(og)a
ee radi .

14 I¹⁰ egda¹¹ všalъ b(ě)še¹² avraamъ¹³ v' eŭ-
patъ¹⁴ . viděvše¹⁵ eŭpčane že-
nu ego ěk(o) b(ě)še krasna¹⁶ velmi . **15** I¹⁷
vzvěstiše¹⁸ c(ěsa)ru¹⁹ paraonu i vshv(a)-
liše ū pred nimъ²⁰ . I početa bis(tъ) že-
na sie²¹ v domъ paraonovъ . **16*** Avra-
amu²² vistinu dobro²³ b(ě)še²⁴ ee r(a)di²⁵ .
17* Nakaza že g(ospod)ъ²⁶ paraona velmi²⁷
ranami²⁸ i domъ ego . /12:15-17/ Siko²⁹ bo
eŭpatsci³⁰ pr(o)r(o)ci proricahu³¹ {**R**³²} . sa
c(ěsa)rъ³³ paraonъ muku priimъ³⁴ ot b(og)a³⁵
sa s' trahomъ otpustit' ³⁶ ū³⁷ neprikosnuv se k
nei³⁸ {**R**³⁹} .

¹⁰ i| om. N1¹¹ Egda| kada ILL BAR¹² Všalъ b(ě)še| vnide N1, cum itaque ingressus esset¹³ Avraamъ| abraamъ DR, avramъ N1 ILL, ab'ramъ V19 BAR¹⁴ V' eŭpatъ| v z(e)mlŭ eŭpat's'ku V19 N2¹⁵ Viděvše| add. že DR, vid(ě)še MO N1 V19, viderunt¹⁶ B(ě)še krasna| k'rasna e(stъ) V19¹⁷ I| om. N1 V19¹⁸ Vzvěstiše| add. ū N2¹⁹ C(ěsa)ru| om. V19²⁰ vzvěstiše c(ěsa)ru paraonu i vshv(a)liše ū pred nimъ| ishvališe c(ěsa)ru paraonu ILL, nuntiaverunt principes Pharaoni et laudaverunt²¹ Siě| abramla V19²² Avraamu| abraamu DR, i avramu N1, abramu že V19, avramu ILL, add. že N2, abramu BAR²³ Dobro| dobrě MO²⁴ B(ě)še| bě N1²⁵ R(a)di| ciěъ ILL; chybí část verše: (Abram vero bene usi sunt propter illam) fueruntque ei oves et boves et asini et servi et famulae et asinae et cameli.²⁶ G(ospod)ъ| add. b(og)ъ N1 V19 N2²⁷ Velmi| velikimi DR MO ILL N2 BAR, om. V19²⁸ Ranami| add. vel'mi V19²⁹ Siko| sice MO V19 ILL N2, sicē N1; misto (12:17 flagellavit autem Dominus Pharaonem plagis maximis et domum eius) propter Sarai uxorem Abram je nebibl. „siko ... k nei“)³⁰ Eŭpatsci| eŭp(a)t'ski V19 ILL BAR³¹ pr(o)r(o)ci proricahu| c(ěsa)ri naricahu se V19³² **R6=finis-19**³³ C(ěsa)rъ| že N2³⁴ Priimъ| priěтъ ILL N2, priěmъ BAR³⁵ B(o)ga| add. ee ciěъ ILL, add. ee r(a)di BAR³⁶ Otpustit'| otpusti DR N1 ILL N2 BAR³⁷ Ū| add. sa strahomъ ILL³⁸ K nei| ei MO; Siko bo eŭpatsci pr(o)r(o)ci proricahu . sa c(ěsa)rъ paraonъ muku priimъ ot b(og)a sa s' trahomъ otpustit' ū neprikosnuv se k nei| om. Vg om. LXX³⁹ **R4-BAR, R6=finis-ILL**¹ **R2-VB1, R3-MA**² Hvalami| hvalimě VB2 PAD VB3, hvalimi LJ, hvalim ěk(o) KOS³ sučim' mnogim'| suči mnogimi VB1 VB2 PAD VB3 MA LJ KOS⁴ Paraonu| paronu MR⁵ Krasna| lipa LJ⁶ žiti hote| žiti hotě LJ, hote žiti KOS⁷ š neŭ| s neŭ VB1⁸ Eŭptъsci c(ěsa)ri| c(ěsa)ri eŭpataiski LJ KOS⁹ **R4-PAD MR KOS**

Priloga št. 2

Besedilo spevov (liturgičnih vezov in responzorijev) med nedeljskimi berili iz Stare zaveze od sedemdesetnice (tretje nedelje pred velikonočnim postom do 4. postne nedelje).

	Besedilo spevov	Besedilo iz berila
	<i>Berilo na Sedemdesetnico (in septuagesima) =Gn 1:1-5:31</i>	
R1+V (1. spev)	iskoni stvori ¹ n(e)bo i z(e)mlû (Gn1:1) i sьzda č(lovê)ka na nei ² . po obrazu ³ i po podobiû svoemu ⁴ (Gn1:27*). b(e)rš(ь) obrazova ⁵ b(og)ь č(lovê) ka ⁶ ot ilu ⁷ z(e)mle ⁸ . i vdъh- nu v lice ego . dihanie života ⁹ (Gn2:7*)	Gn1:1 iskonі stvori b(og)ь n(e)bo i z(e)mlû . 1:27 i ¹ stvori b(og)ь č(lovê)ka po obrazu svoemu ² . po obrazu b(o)žiu 2:7 stvori vistinu ³ g(ospod)ь b(og) ь č(lovê)ka ot ilu ⁴ zemle ⁵ i vdъše ⁶ v lice ego dihanie života .
	1. stvori add. b(og)ь OXF VAT5 PM VB3 MO N1 V19 ILL N2 LJ KOS BAR, i stvori b(og)ь DR; 2. č(lovê)ka na nei na nii č(lovê) ka VB3, na nei č(lovê)ka N1 LJ; 3. obrazu add. svoemь; DR 4. svoemu svoemь DR, n(a)š(e) mu ILL; 5. obrazova add. vistinu V19 LJ; 6. b(og)ь č(lovê)ka č(lo- vê)ka b(og)ь LJ; 7. ilu ila VB2 OXF PM DR MR N1 MA V19 ILL KOS BAR, lica VAT5; 8. z(e) mla DR 9. života add. po obrazu VAT5 PM MO, add. i sazda KOS	1. i om. N1; 2. svoemu svoemь i po podobiû svoemь VAT5 PM N1, svoemь i DR, i po podobiû svoemu i VB3, add. i N2; 3. stvori vistinu obrazova VAT5, obrazova ubo PM DR, ob'razova vis'tinu MO; 4. ilu ila VB2 PM DR LJ, gnila VAT5; 5. stvori vistinu g(ospod)ь b(og)ь č(lovê)ka ot ilu zemle om. N1; 6. vdъše vdahnu VAT5 PM DR VB3 MO N1 N2 LJ